

R A P P O R T
=====

O V E R   H E T   O R G E L   I N   D E

H E R V O R M D E   K E R K
=====

T E

D A L E N
=====

(SCHEUER 1850 / VAN OECKELEN 1857)

Monumentnummer 11634
Orgelnummer   279

© 1999 by

JAN JONGEPIER
Leeuwarden
Adviseur.

HET ORGEL IN DE HERVORMDE KERK TE DALEN

=====

Het orgel in de Hervormde kerk van Dalen is een waardevol historisch instrument.

In 1971 werd een restauratie uitgevoerd door de orgelmakers Gebr. Reil te Heerde onder advies van Klaas Bolt.

De restauratie werd tevens begeleid door de rijksadviseurs Dr. H.L.Oussoren en O.B.Wiersma.

Bij die gelegenheid is door Klaas Bolt een rapport opgesteld.

Als bijlagen zijn de teksten van de bestekken van Scheuer en Van Oeckelen hierin opgenomen.

Het rapport is gedateerd januari 1970.

De offerte van de orgelmakers Reil is gedateerd 6 februari 1970.

Het ingevulde detailleringsoverzicht bij aanvang van de werkzaamheden is gedateerd 20 april 1971 en is ondertekend door

de orgelmaker, door adviseur Klaas Bolt en door rijksadviseur O.B.Wiersma.

Vanwege het bestaan en de toegankelijkheid van al deze stukken wordt hier afgezien van het schrijven van een uitgebreid en gedetailleerd rapport.

BEKNOPT HISTORISCH OVERZICHT

1850   Bouw van een eenklaviers orgel door J.C.Scheuer & Zn.
Bestek bewaard gebleven, gedateerd 4 april 1849.
Bouwsom: f 2.450,--
Dispositie:

Prestant disc.	16 vt
Bourdon	16 vt
Prestant	8 vt
Holpijp	8 vt
Octaaf	4 vt
Flute douce	4 vt
Quint	3 vt
Octaaf	2 vt
Gemshoorn	2 vt
Flageolet	1 vt
Trompet	8 vt
Afsluiting	
Windlossing.-	

Het orgel was ivoorwit geschilderd.

1857   Uitbreiding door P. van Oeckelen.
Bestek bewaard gebleven, gedateerd 26 oktober 1856.

Uitgevoerde werkzaamheden:

- front verhoogd met bovenwerk-front
- lade hoofdwerk lager gelegd, mechanieken aangepast
- bovenwerk met zeven registers toegevoegd
- dispositie hoofdwerk gewijzigd: Gemshoorn 2 vt en Flageolet 1 vt vervangen door resp. Cornet disc. 5 sterk en Mixtuur 3-4 sterk.
- Pijpwerk Scheuer-registers Gemshoorn 2 vt en Flageolet 1 vt op bovenwerk geplaatst

- tweede handklavier toegevoegd, registerknoppen bovenwerk toegevoegd.

Orgel bleef wit van kleur.

De aanneemsom bedroeg f 1.250,--.

Omdat tijdens de bouw werd besloten, geen Dulciaan 8 vt te leveren, maar een doorslaande Clarinet 8 vt, werd nog f 100,- extra betaald.

- 1920 werkzaamheden.
- waarschijnlijk de kas overgeschilderd
- pedaalklavier vernieuwd.
- 1946 werkzaamheden door A.Bik
- pneumatische tremulant aangebracht
- discant Flageolet 1 vt vervangen door nieuwe, enger gemensureerd pijpwerk
- 1971 Gebr. Reil: restauratie.
- herstel windladen met behoud van constructie en substantie, onderkant cancellenraam beplakt met perkament, bovenkant met leer, slepen komen tussen ringen te lopen.
- nieuw pedaalklavier in Scheuer-trant
- herstel balgen, klavieren, mechanieken
- herstel pijpwerk, nieuwe pijpen voor discant van Flageolet 1 vt.
- 1990 Overleg met de orgelmakers Reil over uitbreiding met vrij pedaal.
Offerte hiervoor d.d. 5 september 1990.
Werk is niet uitgevoerd.

BEKNOPTE BESCHRIJVING VAN HET ORGEL

Het orgel staat opgesteld op een diepe galerij tegen de torenzijde van de kerk.

Onder het front kolommen die de galerij dragen, op hoge basementen. De kolommen zijn net buiten het front onder gebracht.

Het onderste gedeelte van het front is het orgel van 1850. Het bovenste deel is toegevoegd in 1857.

De op deze wijze ontsane twee-verdiepingen-structuur komt overeen met fronttypen die door P. van Oeckelen voor grote tweeklaviers orgel werd toegepast.

Het orgel is momenteel mahonierood van kleur, het snijwerk verguld.

De labia van de frontpijpen zijn verguld.

De frontpijpen bezitten rond opgeworpen labia in de torens, rond geritste labia in de velden. Opvallend zijn de hoge labia van de frontpijpen in het Scheuer-gedeelte.

De klaviatuur bevindt zich aan de rechter zijkant, uit de kerk gezien.

Het beleg van de ondertoetsen van de handklavieren is van ivoor, in twee delen per toets aangebracht.

Het beleg van het onderklavier is met messing pennetjes bevestigd, bij het bovenklavier zijn geen pennetjes toegepast.

Er zijn twee pennetjes per voorstuk, bij de toetsen A tm. g² is één pennetje op het smalle achterstuk gebruikt. De frontons bezitten in het geheel geen pennetjes.

De registerknoppen lijken integraal door Van Oeckelen te zijn geleverd, ook bij de opschriften (letters goud op zwart fond) is geen onderscheid te zien en lijkt alles nog het meeste op werk van 1857.

De klavieren bezitten rechthoekige ebben bakstukken. Hierin heeft Van Oeckelen zich dan weer aan de aangetroffen Scheuer-factuur aangepast.

De ordening van de knoppen is:

VentBM Trem Prs4 KoppBas Hf18 VdC8 KoppD Fl4 Gh2 Flgl C18B C18D
Pr8 Pr16D Bd16 Hp8 Oct4 Windl Qnt3 Fl4 Oct2 GntD Mixt Tr8 VentM

De registerplaatjes metaal, apart plaatje voor ieder register.

Onderlijst, tussenlijst en klavierplankje van de handklavieren zijn van bruin naturel hout.

De lessenaar bezit een achterblad in schuine stand en is in zijn geheel uitneembaar.

Windvoorziening

Achter het orgel is een balgenkas geplaatst, bestaande uit zijschotten en een achterschot. Hierin bevindt zich een balgstoel met drie spaanbalgen, daterend uit 1850. De kanalisatie is oud, deels 1850, deels 1857.

Windladen

De laden van het Hoofdwerk, separate laden voor c-kant en ciskant, dateren uit 1850.

Cancelvolgorde, van achteren bezien:

fs°d°Ais Gs c°e°gs°/e°...ais°/FsE D C//CsDsF/a°...f°/g°dis°H G A cs°f°

Van Oeckelen heeft stokken en roosters gewijzigd ten behoeve van de nieuw geplaatste Cornet en Mixtuur.

De Cornet werd opgesteld op twee banken, met conducten uit de stokken gevoed.

De Mixtuur werd op de stokken geplaatst. In verband met plaatsgebrek werden de bekens van de Trompet 8 vt met name in de discant onder een hoek schuin gezet naar achteren toe.

Het rooster van de Mixtuur is lager dan dat van de Scheuerregisters.

Het Bovenwerk bezit één lade, daterend uit 1857, de cancelvolgorde is in hele tonen: e°....C Cs....f°.

Mechaniek

De speelmechaniek van het Hoofdwerk is nog deels van Scheuer, maar werd door Van Oeckelen aangepast aan de veranderde ligging van de laden. De mechaniek van het Bovenwerk is geheel uit 1857.

De registermechaniek van het Hoofdwerk bestaat uit ijzeren hefbomen, draaiend in een houten hefboomregel.

De registermechaniek van het Bovenwerk bestaat uit zware eiken hefbomen, draaiend in een eiken regel ongeveer halverwege de hoogte. Ook de horizontaal liggende trekstokken tussen hefbomen en sleeputeinden zijn zwaar uitgevoerd.

Het pedaalwalsbord lijkt wat uitvoering betreft erg op werk van Van Oeckelen. Op een mahonie bord zijn walsjes van ijzer aangebracht (zwart gemaakt), bevestigd in messing nokjes.

Dispositie en pijpwerk: (volgorde op de laden)

Frontschemas:

9 10 13 10 9
10 10
7 10 7 10 7

Hoofdwerk (I), C-f²

- Prestant 8 vt Alleen de frontpijpen in de drie torens zijn sprekend, dus C-gis^o in het front, Rest op de laden.
- Prestant disc. 16 vt Geheel op de laden.
- Bourdon 16 vt C-b^o eiken, afgevoerd, Dis hangend in de onderkas. De opstelling van de houten pijpen is mogelijk in 1857 gewijzigd. Corpora aan de bovineinden met touw omwikkeld. (dit detail komt overeen met de Van Oeckelen-werkwijze)
Discant metaal, op de laden.
- Halpïjp 8 vt C-H eiken, rest metaal.
- Octaaf 4 vt
- Quint 3 vt
- Fluit 4 vt C-f² gedekt, rest open.
- Octaaf 2 vt
- Cornet disc. 5 st. Op twee banken verhoogd opgesteld.
c¹ = 8-(gedekt, enge mensuur) 4-2 2/3- 2-1 3/5
- Mixtuur 3-4 st. Samenstelling:
C	f ^o	f ¹
2	4	8
1 1/3	2 2/3	5 1/3
1	2	4
		2 2/3
- Trompet 8 vt Koppen en stevels eiken, bekera metaal. In het verleden zijn twijfels geuit omtrent de authenticiteit van het register. Scheuer vermeldt het in zijn bestek, en de uitvoering van stevels en koppen, met vrijwel constante hoogte, is overeenkomstig Scheuers bouwwijze. Van Oeckelen heeft de bekera opgeschoven, dat blijkt ook uit het voorkomen van twee verschillende toonnamen op de bekera.

Bovenwerk (II), C-f³

Prestant	4 vt	deels in het front, zijtorens bovenfront zijn geheel stom.
Holfluit	8 vt	C-H eiken, gedekt, afgevoerd, c ^o -h ^o metaal, gedekt, c'-f' metaal, open.
Viola di Gamba	8 vt	C-E gecombineerd met Holfluit, vanaf F metaal, zelfstandig.
Fluit	4 vt	gedekt, h ² -f ³ open, conisch.
Gemshoorn	2 vt	tamelijk wijde mensuur, flauw conisch. pijpwerk van 1850
Flageolet	1 vt	open, cilindrisch, in de bas pijpwerk uit 1850, in de discant in stijl bijgemaakt pijpwerk van 1971
Clarinet B/D	8 vt	stevels eiken, mahonie gefineerd, koppen mahonie, bekens C-H trechtervormig, c ^o -f ³ cilindrisch, wijd, enkele bekens in de discant met schuin geplaatst bovenstuk. Doorslaand tongwerk in voor Van Oeckelen gebruikelijke bouwwijze. Is in 1857 voor een weerprijs van f 100,-- gemaakt in plaats van de in het bestek geprojecteerde Dulciaan 8 vt.

Pedaal, C-d'

aangehangen aan Hoofdwerk

Werktuigelijke registers:

Klavierkoppel Bas/Disc.

Ventiel Manuaal)
Ventiel Bovenwerk) zijn afsluitingen

Windlosser

Tremulant (pneumatisch, 1946)

Toonhoogte: a' = 440 Hz.

Temperatuur: evenredig zwevend.

Het pijpwerk van Scheuer bezit rond geritste labia.
Het pijpwerk van Van Oeckelen bezit spits geritste, c.q. spits gewreven bovenlabia.

Bovenwerk (II), C-f'

Prestant	4 vt	deels in het front, zÿtorens bovenfront zijn geheel stom.
Holfluit	8 vt	C-H eiken, gedekt, afgevoerd, c ^o -h ^o metaal, gedekt, c'-f' metaal, open.
Viola di Gamba	8 vt	C-E gecombineerd met Holfluit, vanaf F metaal, zelfstandig.
Fluit	4 vt	gedekt, h ² -f' open, conisch.
Gemshoorn	2 vt	tamelijk wijde mensuur, flauw conisch, pijpwerk van 1850
Flageolet	1 vt	open, cilindrisch, in de bas pijpwerk uit 1850, in de discant in stijl bijgemaakt pijpwerk van 1971
Clarinet B/D	8 vt	stevels eiken, mahonie gefineerd, koppen mahonie, bekens C-H trechtervormig, c ^o -f' cilindrisch, wijd, enkele bekens in de discant met schuin geplaatst bovenstuk. Doorslaand tongwerk in voor Van Oeckelen gebruikelijke bouwwijze. Is in 1857 voor een weerprijs van f 100,-- gemaakt in plaats van de in het bestek geprojecteerde Dulciaan 8 vt.

Pedaal, C-d'

aangehangen aan Hoofdwerk

Werktuigelijke registers:

Klavierkoppel Bas/Disc.

Ventiel Manuaal)
Ventiel Bovenwerk) zijn afsluitingen

Windlosser

Tremulant (pneumatisch, 1946)

Toonhoogte: a' = 440 Hz.

Temperatuur: evenredig zwevend.

Het pijpwerk van Scheuer bezit rond geritste labia.

Het pijpwerk van Van Oeckelen bezit spits geritste, c.q. spits
gewreven bovenlabia.

GEBREKEN

=====

Het orgel verkeert oppervlakkig gezien in goede conditie en funktioneert redelijk betrouwbaar.

Toch zijn er al geruime tijd klachten over detailpunten. In verband hiermee is op 5 november 1998 een offerte uitgebracht door de orgelmakers Gebr. Reil voor groot onderhoud.

Op 17 maart 1999 verscheen een zogenaamd "Voorlopig Rapport" van de Orgelcommissie van de Nederlandse Hervormde Kerk.

Op 14 april 1999 is schrijver dezes uitgenodigd door de Stichting behoud kerkelijke gebouwen in Groningen-Drenthe (namens de Kerkvoogdij) om een onderzoek in te stellen en een rapport over het orgel uit te brengen.

Het orgel is onderzocht op 8 juni 1999 en 5 november 1999. Tussentijds is overleg gepleegd met de heer Albert Reil, die ook bij het laatste onderzoek zelf aanwezig was.

Het onderzoek heeft geleid tot de navolgende waarnemingen:

Orgelkas

De kas is in orde bevonden.

Voor de opgang naar de stenvloer van het Bovenwerk dient een betere oplossing te komen, in overeenstemming met ARBO-voorschriften. De plaatsing van de aluminium-ladder is in de huidige situatie te instabiel om te gebruiken wanneer men alleen in de kerk is.

Windvoorziening

Deze funktioneert naar behoren.

De pneumatische tremulant kan worden aanvaard.

Klaviatuur

Er is teveel ruimte in de klavieren. Bovendien klepperen de toetsen van het onderklavier hinderlijk hoorbaar tegen de slaglijst aan.

De belering van de tussenlijst en van het klavierplankje is door contact met nagels aangetast en steekt ook iets teveel uit.

De ivoren toetsplaatjes in het midden van het onderklavier zijn versleten dan wel beschadigd:

g^o hol aan de voorzijde

a^o beschadigd

h^o hol en beschadigd

d^o sterk beschadigd

f^o en g^o licht beschadigd.

De hoeken aan de zijkant van de lessenaarruimte zijn ernstig beschadigd door het hier tegenaan stoten van het klavierdeksel.

Bij het pedaalklavier is zijwaartse speling geconstateerd, terwijl het klavier hoorbaar rammelt.

Windladen

Zeer nauwkeurig is geïnspecteerd of de windladen gebreken vertonen. Er is inderdaad (vergelijk de tekst van het Voorlopig Rapport OC) enig geruis hoorbaar bij de blinde proef. Lekkage bij de ringen zou een oorzaak kunnen zijn. Gebreken van ernstige aard lijken niet aanwezig, er is doorspraak nōch bijpraak gehoord.

Mechaniek

Het toucher van het onderklavier loopt onregelmatig en weinig soepel.

De bediening van de registermechaniek van het Bovenwerk loopt zeer stroef en instabiel.

Pijpwerk

De toestand van veel metalen binnenpijpen is ronduit slecht te noemen.

Veel bovenranden zijn beschadigd, steminrichtingen zijn onregelmatig van aanleg en lijken hier en daar op improvisatorische wijze aangepast te zijn.

Enkele aanwijsbare oorzaken:

- Van Oeckelen sprong slordig met zijn pijplengtes om en bracht steminrichtingen op onregelmatige en improvisatorische wijze aan.
- het metaal van Van Oeckelen is vrij week van samenstelling
- mogelijk is de toonhoogte van het orgel licht veranderd en zijn veel amateuristische ingrepen (losse lapjes b.v.) hierop terug te voeren.

Behalve de toestand van de bovenranden is nog te wijzen op:

- vervormingen van voeten en corpora
- de blaasjes bij het pijpwerk van enkele registers van het Bovenwerk.

Het zal duidelijk zijn, dat een correcte en duurzame stemming in deze staat niet meer uitgevoerd, nōch gegarandeerd kan worden.

Tenslotte is ook de intonatie op sommige onderdelen verlopen. Met name de Mixtuur klinkt beduidend zachter dan de klankkwali-teit van de Octaaf 2 vt. Het wekere metaal zal daarvan mede de oorzaak zijn, maar de gemiddelde Mixtuur bij Van Oeckelen-orgels klinkt toch frisser en indringender.

Een probleem is bovendien de bereikbaarheid van het pijpwerk. Na de plaatsing van de Cornet door Van Oeckelen is een situatie ontstaan waarbij de discant van de Quint 3 vt en Octaaf 2 vt onder de Cornetbanken staan, en het pijpwerk tussen front en Cornetbanken nauwelijks bereikbaar is, ook niet vanaf de zijanten.

VOORSTEL VOOR GROOT ONDERHOUD EN HERSTEL.

Orgelkas

Schoonmaak, nalopen van hang- en sluitwerk, controle op houtworm.
Voor de opgang naar de stemvloer BW in nader overleg een oplossing maken.

Windvoorziening

Controle van balgen, kanalen, afsluitkleppen en daarbij behorende pulpeten.

Klaviatuur

De handklavieren herstellen, zo mogelijk de speling wegnemen.
De belering aan de onderzijde van tussenlijst en klavierplankje vernieuwen.
Voor de ca. acht middelste ondertoetsen van het onderklavier plaatjes bijzoeken, dan wel door herschikken verkrijgen.
Het pedaalklavier stiller maken.

Mechaniek

De speelmechaniek nalopen op de voorkomende gebreken en klachten omtrent losrakende asjes.
Met name het pedaalwalsbord hierop nazien.

De registermechaniek van het Bovenwerk goed lopend maken.
Hiertoe de geleidingen grafiëren, en de sleepgang van de lade, alsmede de bevestiging van de horizontale trekstokken aan de sleepuiteinden nazien.

Windladen

Na afnemen pijpwerk ook de stokken afnemen en de afsluitringen controleren. Het lijkt me gewenst, het ringensysteem wel te handhaven.
Ventielkasten schoonmaken, ventielbelering en pulpeten controleren.

Pijpwerk

Het open binnenpijpwerk kan het beste naar de werkplaats worden vervoerd.
Na nadere bestudering van materiaal en steminrichtingen komen tot een vaste, op de situatie-1857 gebaseerde werkwijze.
Stemlapjes in te korte pijpen verwijderen, deze pijpen enigszins verlengen.
Steminrichtingen integraal herstellen en normaliseren.
Ook bij geheel uitgerolde krullen zal verlenging noodzakelijk zijn.
Bovenranden van pijpen die op lengte afgesneden zijn, herstellen.
Beschadigingen van voeten en corpora opvormen.
Wanneer blaasjesvorming daartoe aanleiding geeft, dit door

gedeeltelijke vernieuwing herstellen.

In elk geval een rapportage te maken door de adviseur, in welke mate dit probleem het pijpwerk bedreigt, zodat hierop later een vervolgbehandeling kan worden gebaseerd.

De intonatie vervolgens register voor register in de kerk nalopen en egaliseren. Trachten, de Mixtuur meer in overeenstemming te brengen met gebruikelijke Van Oeckelen klank.

Cornet - plaatsing

Discussabel is de situatie ten aanzien van de bereikbaarheid van het binnenpijpwerk van het Hoofdwerk, zoals deze in 1857 door het aanbrengen van de Cornet is ontstaan.

Het laten voortduren van deze situatie, ook al wordt erkend dat deze historisch is, is niet in het belang van het orgel en het regulier onderhoud van het instrument.

Het navolgende voorstel tracht met een geringe ingreep tegemoet te komen aan de noodzakelijkheid, het pijpwerk te kunnen bereiken voor normale stemhandelingen:

- de twee Cornetbanken kunnen een kwart slag gedraaid worden en naast elkaar in de midden-as van het orgel worden geplaatst.
- nader te bezien of de voeding dan geheel met loden conducten zal plaats vinden of dat er een houten vervoerstuk wordt gemaakt.

Indeling offerte

Aan de orgelmakers wordt verzocht, een nieuwe berekening te maken voor boven omschreven werkzaamheden, uitgesplitst per onderdeel.

Stelposten worden verzocht voor de navolgende onderdelen:

- herstel blaasjesvorming, te beschouwen als maximumbedrag,
- verplaatsing Cornetbanken, als vast bedrag.

Leeuwarden, 13 november 1999

JAN JONGEPIER
Adviseur.